

1593

1594

1595

35.092 [9.11.16]
p. 25

5 20 03

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Գ. ՊՈԼԵՆՅ ԳՐԱՏԱՆ

89199.09 ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Դ Է

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Իր գրական գործունեութեան յաջեւեանին առթիւ

ՂԱՆԱԹԻՍ, ՏՊԱՐԱՆ «ՇԱՆԹ» — 30

1025-02

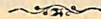
Կ. ՊՈԼԻՍ

1911

363

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

Ներկայ կենսագրութիւնը մաս կը կազմէ մեծարանքի հատորի մը որ մօտ օրէն կը հրատարակուի Պոլսոյ մէջ, և զոր թրքահայ գրողներ կը նուիրեն իրենց ուսանայ եղբայրակցին, իր գրական բեղմնաւոր գործունէութեան յոբելեանին առթիւ: (*) Այդ հատորին կազմութեան գործը իրակա-

(*) Հատորը կը բանայ Տիւրքան կամարականի մէկ նախաբանը՝ «Մեծարանք վարպետին»: Կը հետեւի Շիւրվանդադէի ներկայ կենսագրութիւնը: Յետոյ երեք ամբողջական ուսումնասիրութիւններ Շիւրվանդադէի գործին վրայ, Արշակ Չօպանեանի, Մեքայէլ Կիւրճեանի եւ Արտաշէս Յարութիւնեանի կազմէ: Անոնցմէ անմըջապէս վերջ, յատուկ քննադատութեանց աւարկայ կը դառնան վարպետին կարեւորագոյն գործերը. Սեպիւ, Սուրէն Պարթեւեան եւ Գրիգոր Մալխաս կը քննեն «Բասու»ը, Երուանդ Օսեան եւ Տիրան Չրաքեան՝ «Գործակատարի Յիշատակարանից»ը, Հրանդ եւ Յովհաննէս Սէթեան՝ «Արթիսթը», Տիւրքան կամարական կը քննէ «Արամբեհն, Վահան Մալէգեան»՝ «Նամուս»ը, Երուանդ Սրմաքէշիանլեան՝ «Արսէն Դեմաքսեան»ը, Տիկին Զապէլ Յասյեան՝ «Օրիորդ Լիզա»ն, Իսկ թատերբե-

10182-58

8

նացուց թրքահայ գրականութեան հոյակապ վարպետներէն մէկը, Տիրգրան Կամսարական, որ կերպով մը նախասահմանուած ալ էր ատոր, որովհետեւ դարձեալ ինք՝ ութսուհասկան թուականներուն վերջերք՝ առաջին անգամ ըլլալով Շիրվանդադէն ծանօթացուցած էր մեզի:

Չպիտի կրնամ մոռնալ իր խանդավառութիւնը երբ մեզ ամէնքս կը խմբէր այդ սիրական գործին շուրջը, երբ մեզի կը խելագրէր կարեկի լաւագոյնը նուիրելու, մեր սրտէն, մեր հոգիէն բան մը խտնելու անոր: Որովհետեւ թերեւս ինք մանուսնդ ամէնէն աւելի կը զգար ճշմարիտ նշանակութիւնը այդ հատորին:

Ես կը կարծեմ իր մտածման, մեր ամէնուս մտածման հաւատարիմ թարգմանը ըլլալ՝ այդ գործին մէջ սոսկ սիրուած Յոբելեարի մը մասին արտայայտուած մեծարանք մը չտեսնելով: Մեծարելով Շիրվանդադէն, այդ գործը մեծարած կ'ըլլայ նաև ուստահայ մտաւորականութիւնը, և անոր հետ ալ նոյն ինքն ուստահայ ատորը: Ասով մանաւանդ կը մեծնայ նշանակութիւնը այդ համակրութեան

Գութիւններէն՝ «Պատուի համար»ին վրայ կը խօսի Քրիզոստոմ Զօհրապ, «Եւզենէ»ին վրայ՝ Օննիկ Չեֆթէ-Սարաֆ, եւ «Կործանուածը»ին վրայ ալ կը խօսին Տիրգրան Կամսարական, եւ վահան Թէքէեան: Եւ այս բոլորը մեծ մատուց անկախ, աննկատ քննադատութիւններ են, ինչ որ անշուշտ աւելի խոշոր արժէք ու նշանակութիւն կուտայ իրենց: Հաստատուելով, շքեղ տարբութեամբ, հրատարակ կը հանէ Պ. Պաւլենց Դրատունը:

ցոյցին, լաւագոյն և ամէնէն պատուաբեր մէքը գոր թրքահայ մտաւորականութիւնը ըրած ըլլայ երբեք:

Նախաձեռնարկն ու աշխատակիցները այդ հատորին, Շիրվանդադէի յոբելեանը սուրբ բռնելով, կ'ուզեն միութեան ձեռք մը մեկնել իրենց ուստահայ եղբայրակիցներուն, կոխտելով այն անսիրելութիւնը որ երկար ատեն իրարու անաղորդ չըսեմ թշնամի՝ պահած է Հայութեան երկու ամենամեծ հատուածներուն իմացական ջանքերն ու վաստակը: Տարակոյտ չկայ որ ատոր մէջ որոշ դեր ունեցած են նաև քաղաքական պայմաններ, բայց վերջապէս կայ փոխադարձ անսիրելութիւնը, որուն պատասխանատուութիւնը սոսկ երկու կողմի իմացական գործիչներուն վրայ կը ծանրանայ: Եւ թող մեր ուստահայ եղբայրակիցները մեզի իրաւունք տան ըսելու թէ այդ պատասխանատուութեան խոշոր բաժինը իրենց կը վիճակի, որովհետեւ ստաւելապէս իրենց քով չեշտուած էր և է տակաւին տեսակ մը անհամակիր վարմունք, որ շատ մօտ է արհամարհանքի:

Թերեւս մերինը փոխարինութեան պէս բան մըն էր, ակամայ և անհաճոյ պատասխան մը այդ անիրաւ արհամարհանքին, որուն ուստահայ մտաւորականները սիրած են աւարկայ դարձնել միշտ իրենց թրքահայ եղբայրակիցները, մեզ, հոսոսներս:

Մենք այնքան ալ չենք մեղադրեր զիրենք. երբեք մեզ չեն ճանչցած, կամ յամառած են միայն

Պարոնեանով ճանչնալ . մեզմէ ծաղրանկար մը մի-
այն տեսած են և անով կազմած են իրենց դատաս-
տանը : Մինչդեռ մենք, — և ասիկա հպարտու-
թիւն մըն է մեզի համար, — միշտ ուշադիր հետե-
ւած ենք իրենց իմացական արտայայտութեանց ,
սիրած ենք զանոնք, վնասած ենք իրենց գործերը
նոյն իսկ անա՛նկ աճաւոր շրջաններու մէջ՝ ուր
կովկաս տպուած ամէնէն անշխատ գիրքը պահելն
անգամ քրէական յանցանք մը կը նկատուէր : Հի-
մայ որ կառավարական արգելքները վերցած են,
դարձեալ իրենցմով մանաւանդ կը յագեանանք, և
նոր սերունդը նոյնքան անյազութեամբ կը կարգաց-
զանոնք, որքան հինը : Որովհետեւ, մեր խորին հա-
մոզումն է թէ որքա՛ն աւելի լաւ ճանչնանք իրար,
այնքան աւելի սէր ու յարգանք պիտի տածենք
իրարու նկատմամբ, այնքան աւելի հեշտիւ պիտի
կրնանք դիւրացնել արեւելեան և արեւմտեան Հա-
յոց իրերաթափանցման գործը, գրեթէ միակ միջոցը
համեմուտ համար իսկական եղբայրութեան խոտալի
մը որ շատ սիրելի է մեր հոգւոյն : Ապացոյց՝ վերո-
յիշեալ հատորը . մենք նոյն իսկ մեր գրական փառ-
քերուն համար այդքան խանգաւառ ու խանգա-
ղատագիրն նուիրում մը ցոյց չենք տուած :

Բայց միայն մեզմով ոչինչ կրնայ իրականանալ,
և այդ խոտալը, այնքան մօտիկ ու կարելի, կը
դառնայ ցնորական բանդագուշանք մը, երբ ու-
սանայ մտաւորականները կը մնան ցուրտ ու ձեռն-
պահ : Փոխադարձ ճիգ, իրարհասկացողութիւն ու

նուիրում պէտք է այս գործին, պէտք է աւելի
սերտ ու գիտակից յարաբերութիւններ մշակել,
գանելու համար ներդաշնակ գործունէութեան եղա-
նակներ որոնք այդ սիրական խոտալին պիտի մօ-
տեցնէին մօզի : Յեղը շատ բան պիտի շահէր ատկէ :

Կայ քսան տարի մը՝ Զօհրայ սիրուն բառա-
սօսով մը կը սահմանէր թրքահայ ու ռուսահայ
գրականութիւնները : — Մերինը, կ'ըսէր, Չերմոցի
մէջ հասած բոյս մըն է, նրբացած, մեղկացած,
հիւանդագին բան մը, որուն օղը պակսելով գոյնն
ալ նետած ու հոտը մարած է . իսկ Ռուսահայոցը՝
գունազեղ, թեւերը սոթտած շինական կին մը, որ
խր առոյգ ու կորովի իրանը ցոյց կու տայ հեռուէն,
չնորհազուրկ թէև, բայց առողջ, և հո՞ծ ու արփող
կեանքով մը զեղուն : — Բառասօսները վարդի
հմայքը, երբեմն նաև փուշերը ունին, սակայն վարդէ
մը աւելի չեն սպրիւր : Երէկուան Չերմոցի հիւանդա-
գին ծաղիկը, իրեն պակասող օղն ու արեւը գտած,
կրնայ առոյգ, կենսայորդ ու բուրումնաւէտ զարդ
մը դառնալ այսօր, և հրաշալի ներդաշնակութեամբ
մը պճնել իրանը երբեմնի շինական կնոջ, որ ինքն
ալ քողքների կարգ ու սարքի ընտելացած, թօթա-
փեր է հիմայ իր գեղջուկի կեղևանքը, նրբացեր
և չնորձալի ու դրաւիչ էակ մըն է դարձեր :

Հիմայ ոչինչ կ'արգիլէ այս մերձեցումը : Եւ
այլևս պարտականութիւն մըն է անոր վրայ խոր-
հիլը, անոր իրագործման աշխատիլը : Ծիշդ այդ
պարտականութենէն մաս մը բան հատուցած

հասնում շարքերով, բացայայտ նշանները իր բնա-
ւորութեան արտակարգ խտութեան: Մանկու-
թիւնը անցում ըլլալով Տաղխտանի Լեզգիներու
լեռներուն վրայ, տարամբօ ու սարսափելի բնու-
թեան մը արհաւիրքներուն ու զժուարութեանց
մէջ, իր խառնուածքը ստացած էր պողպատի ան-
գծելի ամբութիւն մը զոր ոչինչ կրցած է յաղթա-
հարել: Լեռնականի մը պէս ապրած ըլլալով, լեռ-
նական մը մնացած է իր բովանդակ կեանքին
ընթացքին, անվախ, համարձակ, սիրով՝ բայց իր
սիրոյն արտայայտութեանց մէջ ժլատ, անհոյս
թշնամի կեղծիքին ու ստախօսութեան, մշտապէս
չխտակ և ուղղամիտ, վարժուած մարդիկը իր ա-
հարկու կամքին առջև խոնարհեցնելու ա՛յնպէս, ինչ-
պէս գիտէր զսպել իր կատաղի նժոյգները, որոնց
խնամքը լէզգի սպասաւորներու վտանած էր: Այդ
նժոյգները մշտակայ գուրգուրանքի մը աւարկայ
դարձած են իր կողմէ, իր լայնաչէշ դաշոյնին,
արծաթապատ ատրճանակին ու երկայն չախմախր-
ին հետ, հաւատարիմ ընկերներ իր յաճախակի
ճամբորդութեանց, դորս միշտ խնամով կը սրէր
ու կը մաքրէր, և որոնք երբեք չէին անաստեր
իր կամքին:

Զինքը չէին սիրեր, որովհետեւ քիչ մը չափա-
զանց աննկատ ու ճշմարտախօս էր. երբ յանդի-
մանութիւն մը ունէր ընելիք, իր բարակ ու սուր
ձայնը, զարմանալի հակադրութիւն մը իր հակայի
կազմուածքին հետ, իսկոյն կը բարձրանար, անողօք

ու սպառնաղին, և այլևս ոչ մէկ բանի կը խնա-
յէր: Իր բարկութեան նուաճները մէյմէկ փոթորիկ-
ներ էին. պէտք էր որ բան մը քանդէին, կործա-
նէին. և շատ անգամ քանդուածը սիրելիի մը սիր-
աը կ'ըլլար, որովհետեւ այդ պահերուն չէր հայեր
թէ ո՛վ է դիմացինը, բարեկամ թէ թշնամի, օ-
տա՛ր թէ արեւակից: Ձերմ հաւատացեալ մը ըլլա-
լով հանդերձ, գրեթէ բնաւ եկեղեցի չէր երթար,
որովհետեւ չէր կրնար տանիլ այնտեղ պարզուող
կեղծ բարեպաշտութիւնը. կը կատղէր՝ տեսնելով
որ մարդիկ ամբողջ օրը ստելէ, խաբելէ, կողոպ-
տելէ վերջ կ'երթան իրենց մեղքերուն բեռը կը
թափեն Աստուծոյ խորանին առջև ու դուրս կ'ել-
լեն թեթեցած, նոր խաբէութեանց յանձնուելու
համար: Այդ անգարգ, անուսում մարդը կը նախ-
ընտրէր իր աղօթքն ու հայցումը Աստուծոյ ուղղել
լեռներու զաղաթէն, կամ ծմակներու ստուերալից
խորութիւններէն, ահաւոր բոպէներու ընթաց-
քին, որոնք այնքան ալ յաճախագէտ էին իր ճամ-
բորդութեանց մէջ: Այս բոլոր պայմանները զինքը
տեսակ մը մարդատեսաց դարձուցած էին:

Բայց եթէ ոչ ոք կը սիրէր զինքը, գոնէ ամէն
մարդ կը պատկառէր իրմէ: Զինքը կը յարգէին,
և ապահովաբար երկիւղը պզտիկ դեր չէր խաղար
այդ յարգանքին մէջ: Հարեան ցեղերը այլապէս
կը մեծարէին զինքը. Հայերու սովորական խորո-
մանկութեանն ու ծածկամտութեանն դուրկ էր,
և իր աննեղ ու անկախ բնաւորութիւնը ա՛յն աւ-

տիճանն համբաւուած էր որ նոյն իսկ Տալլիստանի պէս վայրենի երկրի մը, մանաւանդ Ղուբայ քաղաքին մէջ ուր ամէնէն աւելի մնացած էր իր դործերուն բերմունքով, լեռնականներ ու Թուրքեր միշտ զինքը իրաւարար կը կարգէին իրենց վէճերուն:

Տարակոյս չկայ որ այս տեսակ մարդ մը, մանկատի Ալեքսանդրի մէջ չէր կրնար քնքոյշ զգացումներ յարուցանել: Բարեկամը որ աղնուութիւնը ունեցաւ յարգելի յոբելեարին նկատմամբ մէկ քանի կենսագրական նոթեր հայթայթելու, ահա թէ ինչպէ՛ս կը նկարագրէ անոր մանկութեան շրջանը. — «Շիրվանդադէի մանկութիւնը ընդհանրապէս եղել է ոչ զուարթ. կեանքի դժգոհութիւններին ծանօթացել է շատ կանուխ, և շատ վաղ է ճաշակել նրանց: Տարվայ մեծ մասը հայրը բացակայ էր մնում քաղաքից: Նա շատ հազադիւտ կերպով վայելել է նրա գուրգուրանքը. թերեւս բնաւ չէ յիշում թէ վայելել է իրօք: Աւելի յիշում է նրա խտուրթիւնները: Բաւական էր իր կողմից մի թեթե սխալ, և հայրը պատրաստ էր նրան պատժել: Յաճախ մի ձեռով բարձրացնում էր նրան փետրի պէս, օդի մէջ, սպառնում էր այն տեղից վայր գցել, բայց երբեք չէր գցում: Նա իւր զաւկին սիրում էր իւրովի, ներքնապէս, բայց բնաւ իւր սէրը չէր արտայայտում սովորական ձևով, փաղաքշանքներով ու համբոյրներով: Երկիւղ, յարգանք, խորին պատկառանք. — ահա ինչ

որ Շիրվանդադէն տածում էր դէպի այդ ամուր և զօրեղ կամքի տէր մարդը, որի մի հայեացքը կարող էր զսպել ամենամեղուս պաշտնին:»

Իրօք ամբակուռ, անընկճելի կամք, զոր ո՛չ դժբաղդութիւնները, ոչ ալ իր վերջին տարիներուն դառնութիւնները պիտի կրնային խաթարել երբեք: Այդ ինքնատու պարզը նախապէս դերձակութեամբ զբաղելէ վերջ, ինքզինքը տուած էր տորոնի մշակութեան, անանկ ատեն մը ուր Կովկասի լաւագոյն արգիւնարեութիւններէն մէկը կը կազմէր այդ դործը: Տորոնը տեսակ մը բոյս էր ուրիշ կտրմիւր ներկ կը պատրաստուէր: Մոսկուա, Մարսէյլ, Մանչէսթը՝ մեծագոյն սպառիչներն էին այդ բերքին, և Կովկասն էր անոնց գլխաւոր հայթայթիչը: 1872ին սակայն, ալիգարին կոչուած ներկին զիւտը հիմնովին կը փճացնէ տորոնին նշանակութիւնը. ալիգարինը լաւագոյն և աժանագոյն պայմաններու մէջ կը կատարէր անոր դերը. տորոնի խնդրանքը կը կասի յանկարծ, և շատեր Կովկասի մէջ կը սնանկանան այդ պատճառաւ: Աւտոնց մէջ էր նաև Շիրվանդադէի հայրը որ գրեթէ բոլոր ունեցածը կը կորսնցնէ և պարտքի տակ կ'իջնայ, երբ արդէն ձեր էր ու տունը տեղն ալ կործանած՝ զարհուրելի երկրաշարժէ մը: Սակայն չի յուսահատիր նոյն իսկ այդ լաւաջացած տարիքին մէջ, վերստին ձեռք կ'առնէ դերձակի մկրտան ու ասեղը և կ'անցնի Ղուբայ, ուխտելով որ մինչև նորէն չ'արտասանայ՝ չտեսնէ իր ընտանիքը: Տասներ-

հինգ տարի այդպէս մինակ կ'ապրի, հակառակ ա-
նոր որ մեծապէս պէտք ունէր իր ընտանիքին՝ ու
զաւկըններուն խնամքին և հողածութեան: Անոնց
կարօտը անշուշտ շատ տաժանելի օրեր անցընել
կուտայ իրեն, և սակայն կը յամառի իր ուխտին
մէջ. կրողը մահն ու աղջկանը ամուսնութիւնը
անգամ չեն կրնար խորտակել իր կամակորութիւնը:
Տասնըհինգ տարի ետք, իր զաւակը՝ Շիրվանզադէն՝
Ղուբայ կ'երթայ զինքը տեսնելու. իր մօրն ու ըն-
տանիքին նեցուկ ըլլալու հարկադրուած ինք ալ
շատ տառապանք քաշած էր մինչև այդ տանը, և
անշուշտ գորովագին ընդունելութեան մը կը սպա-
սէր իր հօրը կողմէն զոր այնքան արժանեօք փո-
խանորդած էր: Հայրը հիւանդ էր այդ միջոցին, ան-
կողմի մէջ, շրջապատուած տեղացի Հայերէ ու
Թուրքերէ: Երբօր զաւակը ներս կը մտնէ ու կը
բարևէ, ամբողջ կէս ժամ ոչ իսկ երեսը կը նայի,
և գերմարդկային ճիգով մը կը յաջողի գապել հե-
տաքրքրութիւններուն ամէնէն անդիմադրելին.
Վերջապէս՝ լռիկ կը բարձրացնէ գլուխը, կը դիտէ
իր զաւակը ու կը մրմնջէ.

— Օ՛, մեծացել ես:

Այդքան միայն. ոչ մէկ համբոյր, ոչ մէկ
գուրգուրանք, ոչ մէկ անուշ խօսք իր մէկ հատիկ
մանչ զաւկին զոր ամբողջ տասնըհինգ տարի չէր
տեսած:

Այս տեսակ մարդ մըն էր իր հայրը:

Շիրվանզադէի մանկութեան տարիներուն

ՔԶ ԳՅ/Օ/1
ԿՏ-ԵԹ/Օ/1

ընտանի դէմք մը նաև իր տատը, հօրը մայրը,
զաւկին պէս բարձրահասակ ու շատ աւելի ամրա-
կալով, նոյնչափ նաև թշնամի կեղծին ու սուտին:
Ծաղիկ էր անունը, բայց հարեան կիները կը յա-
մառէին միայն փուշ տեսնել անոր մէջ, որովհետև
անկեղծ ու անվախ էր, և երբ ճշմարտութեան
հարկ մը ունէր հատուցանելիք, ո՛չ մէկ նկատու-
մի, ո՛չ մէկ կապի կարեորութիւն կ'ընծայէր, կը
կոխտէր ու կ'անցնէր: Ինք ալ չէր սիրուեր, ինչ-
պէս իր զաւակը, բայց անոր պէս յարգանք ու
պատկառանք կը ներշնչէր: Կը վախնային իրմէ,
ո՛չ միայն իր բարբարիկ համարձակասութեան,
այլ նաև իր արտակարգ քաջութեան համար: Իր
ձախ կողը կը կրէր դաշոյնի լայն սպի մը, և այդ
սպին պատուանշանի պէս բան մըն էր, յիշատակը
հերոսական դէպքի մը որուն մէջ աւելի արի եղած
էր քան ամէնէն քաջը էրիկմարդերուն: Գի-
շեր մը, իր ամուսնացած աղջկան տունը, պատըշ-
գամին վրայ քնացած միջոցին, վեց աւազակներ
ներս կը մտնեն կողոպտելու դիտումով: Անվախ
կիներ կ'արթննայ ընդոտտ, կը տեսնէ վտանգը, բայց
փոխանակ աղմուկ բարձրացնելու, պաշտելի ինք-
նավստահութեամբ մը կը խոյանայ սպառազէն ա-
ւազակներուն վրայ, անդէն, անօգնական: Իր զար-
հուրելի ոյժին շնորհիւ կը յաջողի անոնցմէ երեքը
կաշկանդել վերձակով մը և մէկիկ մէկիկ պատըշ-
գամէն վար՝ պարտէզ նետել: Չորրորդը դաշոյնով
կը վիրաւորէ զինքը, բայց ինք, հակառակ ստա-

ցած վէրքին, կը շարունակէ կռուիլ, մինչև որ դրացիներ օգնութեան կը հասնին և աւաղակները կը ստիպուին փախչիլ, իրենց վիրաւոր ընկերները շաղկեւոյթով :

Այս տեսակ կնոջ մը համար՝ Շիրվանդադէի հօրը պէս զաւակ մը անչուշտ միսիթարութիւն մը, նոյն իսկ միսիթարութենէ աւելի բան մը, հրքձուանք մըն էր : Բայց այդ հրքձուանքը բոլորովին անխառն չէր : Խոր վիշտ մը կը կրծէր զինքը, և այդ վշտին աղբիւրն էր իր կրտսեր զաւակը, Յարութիւնը, անդուստ, կատաղի մարդ մը, աշխատութենէ փախչող, շռայլ ու շուսայտ : Խեղճ կինը անբնդհատ կ'աղօթէր որ մոլորած զաւակը գերծմնայ փորձանքէ : Չմեռուան մուսլ գիշերներուն՝ անիկա կը մնար անքուն, գնդասեղով շրջան մը կը գծէր գետնին վրայ, զաւակը կ'երեւակայէր ճիշտ կեղբոնը այդ շրջանին՝ որ տեսակ մը պարիսպ կը դառնար անոր շուրջը և զայն «չարէն կը պահէր» : Կանացի հաւատալիք մըն էր ասիկա, և սիրոյն սաստիկութենէն ու եղբրական վախճանի մը հաւանականութենէն խելայեղ մայրը, իր վրդովուած սրտին խռովանքը մեղմուլու սպերախտ ջանք մը կ'ընէր՝ ինքզինքը այդ հաւատալիքին յանձնելով : Ազէտը սոսկայն անխուսափելի էր : Գիշեր մը, յանկարծ տանը դուռը կը բացուի ու ժգնութեամբ, և չորս մարդիկ ներս կը բերին Յարութիւնի կիսամեռ մարմինը : Ողբ, լաց ու կոծ, ցաւահար մայրը անպատում անձկութեամբ կը նետուի իր զաւակին

մարմնին վրայ : Յարութիւն ողջ է տակաւին, վիրաւորուած դաշոյնի և օթ հարուածներով, և օթն ալ տրուած իր քեռորդիին ձեռքով, խեռ ու կատաղի տղամարդ մը զոր ձեռելու անխնայութիւնը ունեցած էր բարկութեան նուազի մը մէջ : Կը բժշկուի վէրքերէն, չորս ամիս վերջ սրիկայի մը ձեռքով սպաննուելու համար :

Երեւակայեցէ՛ք այս երկու հակամտայ եղբայրները, Յարութիւնն ու Շիրվանդադէի հայրը դէմ դէմի : Բնական է կազմ ու կուրը անպակաս կ'ըլլար սուսէն, և սովորական կուրներ չէին ըլլար ատոնք . թուրը, դաշոյնը միշտ իրենց համր ու անաւոր դերը կը խաղային այդ ընդհարումներուն առթիւ, խելայնոր մօրը գոռոցներուն և զարհուրած հարսին՝ Շիրվանդադէի մօրը վայնատուններուն մէջ :

Այս աստիճան դառն ու սարսափունակ պայմաններու մէջ անցած է Շիրվանդադէի տղայութեան շրջանը : Այդ ընտանեկան սոսկումներուն կ'աւելնար նաև յաճախակի կրկնուող երկրաշարժներու արհաւիրքը, երբ խեղճ պղտիկը, թերևս աղէտին իսկական բնոյթին անտեղեակ, զառնուկի անդիտակցութեամբ մը, զարհուրած քաղքեցիներուն հետ կը փախչէր շարժահար ոտանէն, չհասկնալով թէ ի՞նչ անխմանալի պատճառով մը սուսները այդպէս իրարու վրայ կը կընին, կը տախտապարին՝ միակ գնդակով մը մահացած գլխուորներու շարքի մը պէս, թէ ինչո՞ւ գետինը կը խուսի

տաքերուն տակէն՝ եղերական ու քսամներէլ աղ-
մուկով մը, թէ ինչո՞ւ ամպերը պզտիկ պզտիկ
կը թաւալին գլխուն վրայ, և երկիւղալի մթու-
թեամբ կը քողարկին Շիրվանի պայծառ ու շէնչող
երկինքը: Չորս դին գրկած անթափանցիկ փոշիի
գուլաներուն մէջէն, ինք ալ կը փախչէր բնագոյա-
կան խուճաղով մը, հազիւ թէ մարդիկը նշմարե-
լով, բայց լաւ լսելով անոնց գոհանդական վայ-
նատունը, անոնց ողբագին կանչերն ու լաց ու
կոծը: Ան անշուշտ չէր կրնար նաև հասկնալ թէ
ինչո՞ւ փախչողներէն շատեր կ'իյնան ու չեն կանդ-
նիր, թէ ինչո՞ւ մանաւանդ ծիծղուն քաղքէն որ
գետ օր մը առաջ հարսնի նազանքով մը կը
ծփծփար սկիւորդ արևի մը ցոլքերուն տակ, այդ-
պէս յանկարծ ժուառ ու պառուռնակ աւերակ-
ներու սգատեսիլ կոյտ մը կը մնայ:

Ստանկ գարնուրելի եղած էր նաև 1872 ի եր-
կրաշարժը, երբ ակնթարթի մը մէջ աւերակ դար-
ձած էր իրենց տունը, անանկ ասան մը ուր հօրը
անանկութեամբ աւերակ կը դառնար նաև իրենց
երբեմնի դիւրակեաց վիճակը, և խոստովող հարըս-
տութեան ու հանգիստին տեղ՝ աղքատութեան ու
զրկանքներու անյոյս շրջանը կը բացուէր իրենց
առջև:

Մանուկը որ կ'ապրէր այս պայմաններուն
մէջ, բնական է չպիտի կրնար խուսափիլ անոնց
հոգեկրկնիչ աղբեցութենէն: Ստով մանաւանդ կարե-
լի է բացատրել Շիրվանագողէի յոռեանութիւնը

և կեանքը առաւելապէս իր մասյլ ու զան ար-
տայայտութեանց մէջ ներկայացնելու նախասիրու-
թիւնը, որ իր խառնուածքին ամէնէն տիրական
երանդներէն մէկը դարձած է:

Մէկ հատիկ միսթարութիւն մը միայն կրցած
է ունենալ այդ ամբողջ տառապաղին մանկութեան
շրջանին, իր մայրը, Ովսաննան, դոր քաղքեղիք
«Գեօղալ Սօնա» (Գեղամի Սօնա) կ'անուանէին,
որովհետև անգուգական գեղեցկութեամբ օժտը-
ւած կլին մըն էր, քսաներեք տարու պզտիկ ամուս-
նէն, քնքոյշ, նրբակազմ, խոշոր կլինամոնազոյն
աչքերով, թանձր ու գանգուր մաղերով: Շնորհալի
էր ո՛չ միայն ֆիզիքապէս, այլ մանաւանդ հոգ-
ուով, կատարեալ հակապատկերը իր ամուսնին, մեղմ
ու բարեհամբոյր բնաւորութեամբ, և անսահման
կերպով հեղ: Սէգ ու դժխեմ կլին մը արգէն
դժուար թէ կարենար ապրիլ այդ ահաւոր մար-
դուն հետ, որ անպայման խոնարհութիւն և հպա-
տակութիւն կը պահանջէր իր բոլոր մօտաւորներէն:

Այդ կլինն ալ տանջուող մըն էր անշուշտ
ընտանիքին մէջ, ան ալ կը տառապէր, պիտի տա-
ռապէր մանաւանդ ամուսնին անանկութենէն ու
հեռացումէն վերջ, բայց իր դժբախտութեան լուծը
կը կրէր անարտունջ: Ստոր համար մանաւանդ
Շիրվանագողէ զայն պաշտած է իր հոգւոյն բովան-
դակ թափով, ու թերևս ոչ մէկ վիշտ իր վրայ
այնքան խոր չէ տողած, որքան կորուստը այդ
խնկելի կտո՞ղ, մէկ հատիկ սրտապնդիչ շողը իր
մթամած երկինքին:

Այդ թանկագին կինը դպրոցի ելես չէր տեսած . սակայն առաջին անգամ ինք հոգ տարած է Շիրվանդադէի կրթութեան, անձամբ իր զաւակը առաջնորդելով Շամախի Բողոքականներու ուսումնարանը որ այն ատեն կը գտնուէր Սարգիս Համբարձումեանի տեսչութեան տակ : Շիրվանդադէ վեց տարեկան էր այդ միջոցին, և այսօր չի կրնար մտաբերել թէ բան մը սորվե՞ծ է այնտեղ : «Յիշում եմ միայն որ ծեծ չեմ կերել», կը զրէ հակիրճ ինքնակենսագրութեան մը մէջ («Լոյս» Տարեցոյց, Թիֆլիս) ուր սրամիտ սողերով պատկերացուցած է իր դպրոցականի կեանքը . — «Մի՞ թէ երկու տարուց յետոյ (Բողոքականներու ուսումնարանէն հեռանալէն վելջ), ինձ յանձնել են Շամախու թեմական դպրոցը : Մուտցել եմ, թէ ի՞նչ դպրոց էր այդ . գիտեմ որ ամէն մի խանութպան, որ ոսկէ գօտի ունէր, այդտեղ հոգաբարձուի ու բարձրագոյն կրթիչի դեր էր կատարում : Երևի, ծնողներս չեն հաւանել, դուրս են բերել ինձ այնտեղից և յանձնել են մի ուն Դարաբաղցի Տէր-Յովհաննէսի : Այս երջանկայիշատակ հոգևորականի մօտ ես, զորս դու պատուիրեցիր, ծանօթացել եմ հռչակաւոր «Փալախկայի» կրթական զօրութեան հետ, և դարչապարներ լրաց զգացել եմ գիտութեան և ուսման բարերար ներգործութիւնը : Երևի, այդ ներգործութիւնները շատ խորն են եղել, որ շուտով ինձ, քանի կենդանի եմ, խլել են աւաղակաբարոյ հոգևոր հօր

ճանկերից և յանձնել տեղական գաւառական դպրոցը : Այստեղ կրթութեանս սահմանը դարչապարներիցս անցել է ձեռներս : Այստեղ «Փալախկա» չկար : Բայց կային կաղնից շինած հաստ, երկայն քանոններ, որոնցով՝ երբե՛մն աստակով, երբե՛մն կողքով տալիս էին աշակերանների ձեռներին, կէս դիւժինից (երկոտասանեակ) սկսած մինչև երկու դիւժին հարուածներ : Մի քանի տարի էլ այս ուղղութեամբ կրթվելուց յետոյ աւարտել եմ ուսումն : Աղգականներից մէկն ինձ խորհուրդ է տվել զնալ Բագու, մտնել ուէլական դպրոց, յետոյ բարձրագոյն ուսում ստանալ, չգիտեմ էլ ի՞նչ . . .) :

Միջոց չպիտի ունենար այդ խորհուրդին հետեւելու, որովհետև վրայ հասած էր հօրը անանկութիւնը և ինք ստիպուած էր թողուլ իր կրթութեան հոգը՝ ընտանիքին ապրուստը մտածելու համար : Այդ միջոցին արդէն մնուած էր իր պզտիկ եղբայրը, Գաբրիէլը, մօրը պէս անմասն գեղեցկութեամբ օփուած աղայ մը զոր անսահման դուրգորանքով սիրած էր միշտ :

Առաջին գործը որ պիտի վիճակէր իրեն՝ քատուղարի պաշտօն մըն էր տեղւոյն ոտտիկանատան մէջ : Հրապուրիչ զբաղում մը չէր . գողերու, մարդասպաններու, դատարկապորաներու և ամէն տեսակ չարագործներու հետ առօրեայ շփումը շատ չէր յարմարեր իր ջլղային փափուկ դրութեան : Թէև ֆիզիքապէս ամրակազմ, բայց, իր իսկ խոստովանութեամբ, քիչ մը թուլամորթ էր և զուրկ «օրի-

նական տղամարդու ամուր ներկերից» : Չորս ամիս կենալէ վերջ կը հեռանայ ոստիկանատունէն և ամբողջ երկու տարի կը թափափի՝ նոր գործ գտնելու յոյսով : Վերջապէս, այն միևնոյն ազգականը որ երբեմն իրեն խորհուրդ կուտար Բազուերթալով ուէալական դպրոցը մանելու, կը յաջողի համոզել Շիրվանդադէի ծնողքը որ իրենց զաւակը դարձեալ այնտեղ զրկեն, եթէ ո՛չ ուսմունքը կատարելագործելու, գտնէ գործ գտնելու : Բազուն այդ միջոցին նոր սկսած էր ծաղկիլ իր նաւթահորերուն շնորհիւ, և շատեր կը հրապուրէր :

1875ին, Շիրվանդադէ կը հասնի Բազու և կ'իջևանի իր մօրաքրոջը, Տիկին Աբելեանի մօտ, մայր մեծատաղանդ դերասանին, որ այնքան աւուշ ու անմուսանալի յիշատակ մը թողուց մեր մօտ : Առաջին օրէն իսկ, այդ ազնիւ կինը իրեն համար կը դառնայ երկրորդ մայր մը : «Երբեք չեմ մոռնալ, կը գրէ («Կեանքի բովից»), Հորիզոն, 28 նոյեմբեր 1910), այն ջերմ գուրգուրանքը որով նա սեղմելով ինձ իր նիւտր կրծքին, իր հինգ զաւակներին աւելացրեց վեցերորդը : Տառնեակ տարիներ յետոյ, երբ մի աշնանային օր այցելեցի նրա գերեզմանը, որ գտնուում է մօրս գերեզմանի քով, ինձ պաշարեց կրկնակի վիշա : Մարդիկ մի անգամ զրկուում են իրանց թանկագին մօրից . ևս զրկել էի երկու անգամ» : Բազունի մէջ ալ դիւրին չլլար գործ գտնելը : Մօրեղբայրը սակայն, վերջ ի վերջոյ կը յաջողի արժեցնել Շիրվանդադէի

ուռսերէն գեղազրութիւնը և իր քեռորդին իբր քարտուղար կը տեղաւորէ նահանգային վարչութեան մէջ : Շիրվանդադէ տարի-ու կէս ալ այնտեղ կը մնայ, և տոմարակալութեան ընտելանալով կը մտնէ նաւթի գործատէրի մը մօտ, զոր քիչ վերջը պիտի լքէր՝ ուրիշ զբաղումներ հետապնդելու համար :

Այդ ատեններն է որ կը սկսի հետաքրքրուիլ զրականութեամբ, որուն վրայ գաղափար անգամ չունէր : Մօրաքրոջը տղաքը շատ ընթերցասէր ըլլալով, կը յաջողին իր միտքը յանկուցանել դէպի հայերէնը զոր գրեթէ բնաւ չէր գիտեր, որովհետեւ չէին սորվեցուցած իրեն . աւելի վարժ էր ուսսերէնի քան իր մայրենի լեզուին : Կամքի արիւթեան, յամառ ու անվկանդ աշխատութեան շրջան մըն է ատիկա իրեն համար : Կը սկսի սորվիլ անվճար եռանդով մը, կը կարգայ ձեռքը ինկոմ ամէն գիրք, Աբովեանի «Վերք Հայաստանի»ն, Պոստեանցի «Սօս և Վարդիթեր»ը, «Բնար Հայկական»ը, «Հանդէս Հայ Հնախօսութեան»ը, ու նաև Մեղու Հայաստանի, Մշակ, Փորձ, Հիւսիսափայլ, վերջապէս ինչ որ մօրաքրոջը զաւակները կրնան տրամադրել իրեն : Կարդալով կը ծնի նաև զրելու ըզձանքը, ու տակաւին քսանըմէկ տարեկան եւրանութիւնը կ'ունենայ իր ուսսերէն թղթակցութիւնները հրատարակուած տեսնելու նախ Բեթերսպուրկի Կոլոս (Չայն) թերթին և յետոյ Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող ուրիշ ուստական թերթի մը

(Թիֆլիսի Սուրհանդակ) մէջ, որուն խմբագիրն էր հայազգի իշխան Կոստանդին Բէհրուժեանը:

Այն ատեն՝ Բագու տակաւին շատ յետամնաց քաղաք մըն էր. նաւթի շահատանները գրաւած էին հետզհետէ այնտեղ լեցուող եկեղծներու բովանդակ մտահոգութիւնը: Ո՛չ մէկ իմացական ջանք, ոչ մէկ զարգացման ճիգ. բոլոր մտքերը մէկ կէտի վրայ սեւեռած էին, — նաւթահորերուն վրայ: Գործ փնտռելու, մանաւանդ անպատճառ գործ գտնելու ստիպուած երիտասարդի մը համար ինձ աւելի փորձիչ քան այդ շահատանները: Շիրվանդադէ սակայն չի բռնուիր նաւթի տնդէն, որ իրմէ անհունապէս նուազ օժտուածներ անազին հարստութեան տէր պիտի դարձնէր: Ուսման, զարգացման, գրականութեան սէրը որուն նոր կը հաղորդուէր, այնքան ուժով կաթթած էր զինքը որ ոչ իսկ կը մտածէ նաւթի շահադիտութեան վրայ. ան ուրիշ հոգ ունի. կը խորհի զոնք Մատենադարանով մը օժտել այդ քաղաքը, և իր ընկերներուն կ'առաջարկէ փոքրիկ ընթերցարան մը բանալ Մարդասիրական Ընկերութեան Հաստատութեան մէջ: Ընկերները ոգեորութեամբ կը փարին ծրագրին, և Մարդասիրական Ընկերութեան Խորհուրդը, իր կարգին խանդավառուած, ո՛չ միայն ընդարձակ ու լուսաւէտ սրահ մը կը արամադրէ, այլ նաև կը խոստանայ նիւթապէս ալ աջակցել: Այդպէսով հիմը կը դրուի Բագուի Մատենադարանին, որ այսօր ամենաճոխն է բովանդակ Կով-

կասի մէջ: Անդրանիկ գրապաշտը կ'ըլլայ նոյն ինքն Շիրվանդադէն, որուն ետանդագին աշխատութեան շնորհիւ մանաւանդ կը յաջողին առաջին տարուան իսկ ընթացքին մօտաւորապէս 500 բուրլի հայերէն և ռուսերէն գրքեր բերել տալ:

Եւ ա՜ն ընթերցանութեան նոր ու ճոխ պաշար մը Շիրվանդադէի համար: Գնուած հայերէն գործերը գրեթէ ամբողջութեամբ ծանօթ էին իրեն. բայց նորութիւններ էին ռուսերէն գրքերը, մեծ մասամբ օտար լեզուներէ թարգմանուած փիլիսոփայական երկեր, որոնց ընտրութիւնը ըրած էր Մարդասիրական Ընկերութեան Խորհուրդին անդամներէն զարգացած և ուսումնասէր անձ մը, Պ. Բէդլիար Ստեփանեան, փոխ-վերատեսուչ արքունական դպրոցներու: Շիրվանդադէ անյազութեամբ կ'իյնայ այդ գրքերուն վրայ, կը կարգայ առանց ընտրութեան, իր տակաւին անընտել միտքը կը չարչրկէ ըմբռնելու համար Կուսօ Ֆիշէրի, Ռիքարտայի, Ճօն Սթիւարթ Միլի, Սեէնսէրի, Մալթուսի, Սէն-Սիմօնի, Տէքարթի և ուրիշ մաստատէրներու դժուարիմաց գործերը, առանց անշուշտ շատ բան հասկնալու: Միջոց մը, զինքը կը հրապուրեն նաև ընկերարանութիւնն ու քաղաքական-անտեսութիւնը, ա՛յնքան որ պահ մը կը մարի իր մէջ գրական գործերու սէրը: Ատիկա այն ատենն է, երբ հայերէնի վարժութիւնը ձեռք բերած՝ կը սկսի թղթակցիլ Մեակի (1880-81), զբաղելով Բագուի նաւթահանքերու և բանուորներու

կեանքով, նորութիւն մը ուստանայ գրականութեան համար: Իր առաջին վէպն ալ, զոր սկսած է գրել երկու տարի վերջ, այդ կեանքին նուիրուած պիտի ըլլար: Բայց չէ աւարտած զայն. միակ զլուխ մը միայն գրած է. — իր անդրանիկ գրական գործը, — 1883ին Մշակի մէջ տպուած «Հըրդէն նաւթագործարանում» վերնագրով: Նոյն թրւականին գրած է նաև իր առաջին պատմուածքը, «Պործակատարի յիշատակարանից», նոյնպէս տպուած Մշակի մէջ: Անկէ առդին, այլևս գրականութիւնը իրեն համար կը դառնայ ասպարէզ մը, նոյնիսկ ասպարէզէ աւելի բան մը, մոլութիւն մը, հիւանդութիւն մը:

1884ին Գործ հանդէսը կը հրատարակէ իր «Նորերից մէկը», բնական ճամբէն շեղած մտաւորական երիտասարդներու կեանքէն առնուած պատկեր մը: Յետոյ Արձագանքի մէջ լոյս կը տեսնէ «Օրիորդ Լիզա»ն, սիրային վիպակ մը որ ուսերէնի կը թարգմանուի: Մանր մունր գործեր են սակաւին, խարխափումներ, որոնք հազիւ թէ պզտիկ շրջանակի մը ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն իրենց վրայ: Համբաւի, ժողովրդականութեան ճամբան դեռ զոյց է Շիրվանզադէի առջև: Բայց ահա, 1885ին, Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութիւնը հրատարակ կը հանէ «Նամուս»ը, տաղանդաւոր յոբելեարին առաջին մեծ վէպը, որ էր համբաւին մեկնակէտը պիտի դառնար: Իր ծննդավայրին, Շամախիի բարձրերուն վերջուշման ար-

դիւնքն է այդ ուժեղ գործը, ուր զարհուրագին գրուածներով պատկերացուած են այն բոլոր վայրենի ըմբռումները զորս անզարգ ժողովուրդը կազմած է պատուի մասին, և որոնց անխախտ ու անվթար պահպանման հոգ կը տանի բարբարիկ անողոքութեամբ մը:

Յետոյ դարձեալ Բագուն է, Բագուի բարքերն են որ իրեն կը թելադրեն ուրիշ վէպ մը, «Խնամատար»ը, որուն կը յաջորդեն «Արամբի»ն ու «Զուր յոյսեր»ը, առաջինը ամուսնական դժբաղդ կեանքի մը պատկերը ուր կը զբաղի նաև ապահարգանի հարցով, և երկրորդը՝ համեմատապէս «խոտէլիզէնա» շրջանակներէ առնուած բարձրուցուցադրութիւն մը՝ ուր յուսեղոյն տիպարներ կողք կողքի կուգան լաւագոյն գաղափարական տիպարներու հետ: Վերջէն, աւելի լայն սահմանի մը մէջ պիտի պատկերացնէր այդ «խոտէլիզէնա» շրջանակներու կենցաղն ու մտայնութիւնը, գրելով «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը, որ ամէնէն աւելի զբաղեցուցած է ուստանայ մամուլը: Մինչև այն ատեն՝ ահա շարք մը պատկերներ ու վիպակներ, որոնք իրարու յաջորդած են շատ կարճ անջրպետներով. — «Տամարինոյ տարի անցած», աքտորականի կեանքէ, թարգմանուած ֆրանսերէնի. «Վաթմա և Ասադ», պարսկական բարձրէ, նոյնպէս ֆրանսերէնի թարգմանուած. «Թանկազին կապանք», մայրական ծայրայեղ սիրոյ վնասակար հետեւանքներու սրտայոյզ պատկերացում մը. «Խելագարը» և «Մեղա-

նիա)), երկու հոգեբանական ուսումնասիրութիւններ. (Շրջանից արտաքուստը), որուն մէջ կեղծ ու անկեղծ յեղափոխական գործիչներու հակոտնեայ արկարներ ուսումնասիրած է. «Կրակ», Մոսկուայի հայ ուսանողական կեանքէն: Ահա նաև երկու գեղեցիկագոյնները իր վիպակներուն, «Յաւագարը» և «Արթիւթը», երկուքն ալ ֆրանսերէնի թարգմանուած. առաջինը դարձեալ իր ծննդավայրին անաւոր բարքերէն քաղուած զարհուրելի տուամ մը, նկարագրուած զմայլելի էջերու մէջ որոնք յաճախ դասական կատարելութեան կը համարին, երկրորդը՝ նոյնքան հոյակապ պատկերացումը գեղարուեստի սիրով տողորուած պատանիի մը ողբերգական կեանքին, ուրկէ շատ դրուագներ թերեւս իր խկ տասնպագին կենցաղին հարազատ վերջուշումներն են: Արդէն ինքն իսկ կը խոստովանի թէ «խմ գործերը բոլորը մի մի եղելութիւններ են կեանքից վերցրած և փոփոխած գեղարուեստի պահանջների համեմատ»: Իր լեզուական կեանքն ալ կեանք էր անշուշտ, և աւելի իրաւունք ունէր իր մտահոգութեանց մէջ լայն տեղ զբաւելու:

Կը համարէր «Բասու»ին, Շիրվանդադէի ամէնէն անվիճելի գործին, զոր ինք ալ իր լաւագոյն վէպը կը նկատէ: Նորէն Բագուի կեանքն է պատկերացուած այդ հոյակապ գործին մէջ, մէկ կողմէ հարուստ ու միջակորեար դասակարգերու սորտրած, ապականած բարքերը, շուտյոտութիւններն ու անաւակութիւնները, ու միւս կողմէ անպատում տա-

ւապանքը դժբաղդ աշխատուոր դասակարգին: «Բասու»էն ետք, Շիրվանդադէ սկսած է գրել ուրիշ մեծ վէպ մը, «Վարդան Ահրամեան»ը, բայց միայն առաջին մաս մը հրատակած է Լուսաչի մէջ: Յետոյ դարձեալ պատկերներ և վիպակներ՝ «Հաւատարիմ ընկերներ», «Գողափարի գիրկը», «Ձուռդի ականջը», «Երկու եղբայր», ևն: Գրած է նաև Իզմիրեանի կենսագրութիւն մը որ առանձին զբոսայով լոյս տեսաւ վերջին կաթողիկոսական ընտրութեան միջոցին: Թիֆլիսի Հարիզոնը՝ որուն մշտական աշխատակիցն է հիմայ, իրմէ հրատարակեց բարիզեան թղթակցութեանց գեղեցիկ շարք մը. այսօր ալ, օրը օրէն գրուած յօդուածներէ ու պատմուածքներէ զատ, իբր թերթին կը հրատարակէ «Կեանքի բովից»ը, Շիրվանդադէի պատանութեան և երիտասարդութեան յիշատակները, որոնց առաջին մասը, մանկութեան շրջանի յիշատակները, պարբերաբար լոյս կը տեսնեն Հասկեր մանկական ամսագրին մէջ^(*):

Եթէ ոչ նոյնքան բեղմնուոր, գոնէ նոյնքան և աւելի աղուոր արդիւնք մը տուած է Շիրվանդադէ իբր թատերագիր: Հայ բեմը լաւագոյն պարծանք մը չունի այսօր: «Իշխանուհին», իր անդրանիկ թատերագրութիւնը, որ առաջին անգամ 1891ին ներկայացուեցաւ, մուցուած է թէև, բայց

(*) Այս պահուստ ալ կը պատրաստէ խոշոր վէպ մը Բարիզի հայ գաղութին կեանքէն, և նոր թատերախող մը՝ «Աւերակների վրայ»:

«Եւզինէն», «Ունէ՞ր իրաւունք»ը, «Պատուի համար»ը, որոնցմէ առաջինն ու վերջինը Սբէլեան-Արմէնեան թատերախումբը այնքան գեղեցկօրէն պատկերացուց մեզի, միշտ պատուոյ տեղը կը գրաւեն ռուսահայ թատերախումբերու խաղացանկին մէջ: Մեր մասին՝ դժուար թէ կարենանք մտնալ այդ ներկայացումները, մանաւանդ 1908 Նոյեմբեր 28ի այն ուրբաթ գիշերը, ուր առաջին անգամ ըլլալով Պոլսոյ մէջ բեմ հանուեցաւ «Պատուի համար»ը: Եթէ այդ իրիկունը այնքան խանդավառ եղանք մեր ծափահարութեանց մէջ, պատճառը այնքան գեղարուեստական վայելքի մը ստիժած հեշտանքը չէր, որքան աւելի խոր, աւելի բարձր ու սրտասպնդիչ զգացում մը, որ միանգամայն անխառն երանո թեամբ ու խանգաղատալից հպարտութեամբ կը լեցնէր մեր հոգին: «Պատուի համար»ին անդրանիկ ներկայացումը մեր ցեղին մեծութեան ամենափայլուն ապացոյցը կը դառնար, կը հաստատէր անոր գոյութեան իրաւունքը իբր քաղաքակիրթ ազգ, կ'ապացուցանէր բարձրութիւնն ու գեղեցիկ պողատութիւնը այն հերոսական ճիգին, զոր անանուն բռնութեանց, անասելի կապանքներու և չարչարանքներու մատնուած սա ափ մը ժողովուրդին զուակները կրնան տակաին ընել, նոյնիսկ իրենց հալածական, անդորրութեանէ և բարօրութեանէ որբացած վիճակին մէջ:

Գործը ինքնին անթերի հրաշակիրտ մըն էր. շահու ամենաստորին տեսակէտները մարդկային

խղճէն գերադասող, ընկերային բոլոր կարգերը, քսուր բարոյականի նկատումները այդ տեսակէտներուն զոհող, և անոնց սիրոյն՝ աշխարհային հարուստութեանց մեծագոյնը՝ պատիւն իսկ օտնահարող, լըրճուկ ու ողբալի պայմաններու ենթարկող դասակարգի մը այդ պատկերացումը՝ մինչև անգամ եւրոպական ազգերու մէջ՝ քիչ անգամ կատարուած էր այդ աստիճան ցնցող, գրեթէ խելայեղիչ կորովով և ուժգնութեամբ: Ինչ անգամ նաև հայ թատերախումբ մը կրցած պէտք է ըլլար այդքան ներդաշնակ ու անխախտ կատարելութեամբ դոճացնել իր ներկայացուցած ու և է մէկ խաղին հաւասարապէս բոլոր պահանջները, ամէնէն բարձրէն մինչև ամէնէն աննշանը:

Ինչպէ՞ս կրնայինք տեսնել Հայ Մտքին և Հայ Արուեստին այդ պաշակի ձեռնտուութիւնը ու չխանդավառուիլ. ինչպէ՞ս կրնայինք տեսնել Հայ Հոգիին բարձրութեան ու գեղեցկութեան այդ հոյակապ փաստը, և ինքզինքնիս աւելի հպարտօքն, աւելի սիրով ու հաւատքով Հայ չզգալ:

Գարձեալ Սբէլեան-Արմէնեան թատերախումբով ճանչցանք ու ծափահարեցինք «Կործանուածը», որուն ներկայացումը Կովկասի մէջ, վերջերս արգիլուեցաւ ռուս դրաքննութեան կողմէ: Այս միջոցիս՝ Կովկասի հայ բեմին զարդն է նորէն Շիրվանզադէի վերջին թատերախաղը, «Արմենուհին», զոր Հայ Տաւաթիք Ընկերութեան խումբը կը ներկայացնէ մեծ յաջողութեամբ:

Ինքը, Շիրվանշահէն, բեփստօր ընտրուած է այդ Ընկերութեան, պաշտօն՝ զոր փութացին իրեն յանձնել անցեալ տարի, երբ Թիֆլիս վերադարձաւ Բարիզէն, ուր գացած էր 1905ին, իր զաւակներուն կրթութեան հսկելու համար: 1883էն ի վեր, երկրորդ անգամն էր այդ որ հեռացած էր Թիֆլիսէն, այս անգամ դոնէ ո՛չ ակամայ, ինչպէս եղած էր 1895ին: Այդ միջոցին՝ հայկական ջարդերու զարհուրանքէն վրդովուած՝ տաճկանայ դատին նուիրուած էր պաշտելի կրքով մը որ երեք ամսուան բանտարկութիւն և երկու տարուան աքսոր պիտի արժէր իրեն: Բարիզի մէջ իր զաւակներուն կրթութեան հսկելով հանդերձ, հոգ տարած է նաև իր սեփական զարգացման: Հինգ տարուան ընթացքին, երեք տարի շարունակ Սօրպոնի ամէնէն յամառ ունկնդիրներէն մէկը եղած է, հետեւելով Պիւրկէյմի փիլիսոփայութեան, Օլտոի պատմութեան, Փակէի զրականութեան, Քուուազէի յունական քաղաքակրթութեան, Տիւմայի փորձառական հոգեբանութեան և Մարթայի լատինական պերճախօսութեան դասերուն:

★

Հետաքրքրական պիտի ըլլար անշուշտ գիտնալ թէ ի՞նչ զրական ազդեցութեանց տակ խմորուած է այս գեղեցիկ տաղանդը, թէ ի՞նչ տեսակ միջնորդութիւններով և այդքան վառվառուն ու ճո-

խերանդ կերպով փթթելու համար: Ինք անոնցմէ չէ եղած որոնք չեն սիրած կարգալ, վախնալով որ օտար յղացմանց հաղորդուելով կը խաթարուի իրենց սեփական ինքնատուութիւնը: Այս սեսակ մտածում մը պարզապէս ուրանալ պիտի ըլլար այն բարիքը զոր արեւը կը շոայլէ ծաղիկներուն: Ծաղիկը առանց արեւի ալ կրնայ բացուիլ. բայց զիտեցէք շուքին տամկութեան մէջ բացուած ծաղիկներու ճիւղած, ինքնատուութեան ու հիւանդազդին երեւոյթը, զիտեցէք նաև շէնշող զրգանքը այն ծաղիկներուն, որոնք արեւին համբոյրներուն տակ կը բանան իրենց կոկոնները, կեանքով ու գեղեցկութեամբ բարբախտն: Ընթերցումն ալ ճիշդ արեւին դերը կը խաղայ մարդկային իմացականութեան համար. ո՛չ միայն չի խաթարեր ինքնատուութիւնը — եթէ կայ իրօք — այլ ընդհակառակը, անոր միջոց կուտայ աւելի հոյակապօրէն, աւելի գունագեղութեամբ, մանաւանդ աւելի գիտակցութեամբ ու խորութեամբ արտայայտուելու:

Մենք տեսանք արդէն որ Շիրվանշահէ իր տաղանդին յայտնութիւնն իսկ ընթերցումներուն կը պարտէր: Բնական է վերջէն աւելի հեշտանքով պիտի յանձնուէր բարետուր զբաղման մը որ արդէն այնքան օգտակար եղած էր իրեն: Եւ անշուշտ պիտի ներէ ինձի, եթէ իր մէկ մտերմական նամակէն մաս մը նոյնութեամբ արտադրեմ այստեղ, պարզելու համար այդ հետաքրքրական կէտը, որ անսահման կարեւորութիւն կրնայ ստանալ իր

ամբողջական գործին ուսումնասիրութեան առթիւ :
 — « Հայ դրքերն ու լրագիրները շատ վաղ դա-
 դարեցին ինձ գոհացում առ : Ես յափշտակեցի
 ուսուսականով : Ռաֆֆի, Պաօշեանց, շատ շուտով
 կորցրին իրանց հրատպրը : Ինչ ողբերգութեամբ
 կարգացել էի Աբովեանին, Պատկանեանին, Նալ-
 բանդեանին, նոյն արագութեամբ չքայան նրանք
 իմ ուղեգրից, երբ ծանօթացայ Գօգօյին, Դոստո-
 իսկուսին, Տօբատօսին, Տուրգէնիէվին, Լերմոնտովին,
 Պաշկինին, և ին : Օ՛ճ, որքան աղքատ, որքան
 սղորմելի թւաց ինձ հայ գրականութիւնը, և որ-
 քան զուրկ գեղարւեստական արժէքից : Ինձ
 սպշեցրեց առանձնապէս հոգեբանութեան, նոյնիսկ
 ստորական հոգեբանութեան բացակայութիւնը հայ
 վէպի, մանաւանդ Ռաֆֆիի վէպերի մէջ : Սակայն
 շուտով ուսու հեղինակներն ևս իրանց հերթին
 պիտի անդ աայն Շէքսպիրին, Գէօթէին, Սեր-
 վանդէսին, Շիլլերին, Լեսինգին, Բէօրնէին, Հէյ-
 նէին, Դիկկէնսին, Թէքէրէին, Վալթէր Սկոտտին,
 Վլիքթօր Հիւդօին, և ին : Ռուս վիպասանների մէջ
 ամենից աւելի սիրել եմ Դոստօվսկուսն, նրա խո-
 բութիւնը և հօրութիւնը, Տուրգէնիէվին, նրա
 սճը որ այնքան գեղարուեստական է իւր կլասիկ
 պարզութեան մէջ : Փրանսիական վիպասանութեան
 մէջ հրատպրվել եմ ամենից աւելի Վլիքթօր Հիւ-
 դօյով : Բարձրակի սունական հանճարը ինձ ստրաստի
 է պատճառել : Հիացմամբ եմ կարգացել անգլիա-
 կան վիպասանութիւնը, մանաւանդ անգլոգական

Դիկկէնսին և Վալթէր Սկոտտին : Գերմանական վի-
 պասանների մէջ չեմ յիշում մէկը, որ ինձ գրաւած
 լինի : Եպիկնակէնի մեծահասար վէպերը կարգացել
 եմ իբրև սիրուն դասախօսութիւններ : Աստուեր
 կան, թէ Զօլան աղբել է ինձ վրայ : Այդ ևս պիտի
 եմ համարում : Կարգացել եմ այդ հակայ գրչի ար-
 դիւնքները մեծ հետաքրքրութեամբ, բայց բնաւ
 չեմ սիրել նրա ծայրացի բնապաշտութիւնը : Ես
 աւելի սիրել եմ Ֆլօրէսին, Ալֆօնս Դօսէին : Աշ-
 խարհը դեռ Գի սը Մօսպասանի պէս բանաստեղծ-
 րէն պատմող չի ստեղծել : Ժամանակակից սլաւո-
 նական գրողները մէջ, ամենամեծը կենդանիներից,
 ինձ համար Հենրիկ Սինկևիչն է » :

Պիտի ստիպւելիմ դարձեալ մտերմական նա-
 մակներու գաղտնիքը մերկացնել, երևան հանելու
 համար նոյնքան հետաքրքրական ուրիշ կէտ մը, —
 այն սիտիանքը զոր Շիրվանդաղէ կրնայ գտած
 ըլլալ զինքը շրջապատող հասարակութենէն, այդ-
 պէս հոգեւին գրականութեան նուիրուելով : Աս-
 պարէզը զոր ընտրած էր իրեն համար, այնքան ալ
 հեշտ չէր. Հայը որ գրիչ ձեռք առել է ապրելու
 համար, յաճախ շատ չէ տարբերած անձնասպանէն :
 Ինք ալ, այնքան ուրիշներու պէս, աւելի դառ-
 նութիւն պիտի գտնէր այդ ասպարէզին մէջ, քան
 իրական սիտիանք : Եւ ասիկա նոյն իսկ առաջին
 օրէն : Հազիւ քսանըորս տարեկան կար երբ հրա-
 տարակեց իր անգրանիկ վէպը. այդքան կանուխ
 նաև պիտի ձանչնար անտարբերութեամբ, նախան-

ձով, փոքրորդութեամբ ու քսութեամբ թունաւոր-
ուած այն քստմնելի միջնուորսը զոր ճակատադիրը
սահմանած է հայ գրողին համար, ու պիտի տա-
ւասպէր: Տառապանք՝ թերեւս բուն բառն ալ չէ.
պիտի չարչարուէր, պիտի կոտտար իր հոգւոյն բո-
վանդակ հպարտութեամբ: — «Ես չգիտեմ, կը
գրէր ինձի այս վերջերս, կը լինէի՞ աւելի բախտա-
ւոր, եթէ չունենայի գրելու տխոր, թէ ոչ. բայց
չատ անգամ եմ ինձ անբախտ զգացել հայ հեղի-
նակի վիճակում: Հասարակութեան անտարբերու-
թիւնը, մի քանի լրագրիւնների անբնական յարձա-
կումները, նիւթական պահասութիւնը յաճախ ինձ
ստիպել են ատել իմ արուեստը: Մի քանի անգամ
գրիչս կոտրել դէն եմ ձգել, հաստատ մտաբերուած
գնալ մի տեղ, դառնալ հասարակ գործակատար և
փոզ շահիլ, շահիլ, հարստանալ իմ շատ նախկին
ընկերների պէս. բայց այդ յուսահատութիւնը աւել
է շատ շատ երկու-երեք ամիս. այնուհետև նորից
գրական տխոր բորբոքուել է իմ մէջ, և նորից ես
բեւեռուել եմ իմ համեստ գրասեղանին, որի քովը
չատ եմ տառապել, շատ արցունքներ եմ թափել:
Ասում են հեղինակը, գրողը մեծ ուսուցիչ է իւր
հասարակութեան համար, վերին աստիճանի օգտա-
կար ծառայ իւր ազգին: Ասում են թէ գրողը
պէտք է պարծենայ իւր այդ կոչումով, և հասա-
րակութիւնը պէտք է վարձատրի նրան իբրև իւր
ուսուցիչին: Ճիշտ է այս, չգիտեմ: Ինչ վերաբեր-
ված է ինձ, ես երբեք բախտ չեմ ունեցել հասա-

րակութեան օգտակար անդամի պարծանքը զգա-
լու: Երբեք չեմ մտածել թէ գրում են հասարակու-
թեան համար, ուրեմն և՛ ծառայում եմ ազգին,
ուրեմն և՛ մարդիկ պէտք է երախտապարտ լինեն
ինձ: Գրակալութիւնը ինձ համար արհեստ չի եղել
և ոչ դպրոց, այլ միայն գրականութիւնը: Ես գրել
եմ, որովհետև այդպէս է թելադրել իմ հոգին,
որովհետև պահանջ եմ ունեցել գրելու: Ես միշտ
զգացել եմ, որ ինչպէս ձուկը չի կարող ապրել
առանց ջրի, ինչպէս թռչունը չի կարող ապրել
առանց օդի, նոյնպէս ես չեմ կարող ապրել առանց
գրչի: Եւ որքա՛ն դառնութիւններ եմ կրել գրչից,
նոյնքան և՛ երջանկութիւն եմ զգացել: Իմ վարձը
ես գտել եմ ոչ մարդկանց գովասանքների և եր-
կըրպագութեան մէջ, այլ իմ հոգու խորքում: Գո՞ն
եմ եղել ես անձամբ իմ գործից, երջանիկ եմ զգա-
ցել ինձ. գո՞ն չե՛մ եղել, տանջուել եմ: Ընթերցող-
ների, լրագրիւնների կարծիքը ինձ մերթ տխրեցրել
է, միրթ ուրախացրել. բայց երբեք չի ազդել իմ
գրչի համար: Ես ոչ ոքի չեմ լսել, բացի իմ հոգու
ձայնից, և ոչ ոքի ցուցմունքը ինձ ղեկավար չի
եղել և ոչ մի վայրկեան» :—

Թերեւս իրաւունք ալ ունէր այդպէս անտար-
բերութեամբ ընդունելու իր գործերուն նկատմամբ
եղած գնահատութիւնները: Ճշմարիտ գրականու-
թիւնը յաճախ շատ ապշեցուցիչ քննադատներու
հանդիպած է Կովկասի մէջ: Խնդիր է նոյն իսկ թէ
Ռուսահայերը իսկական գրական քննադատ ունե-

ցած են երբեք : Տարակոյս չկայ որ դրախօս շատ ունեցած են , բայց դրախօս մը անպատճառ քննադատ մը չէ , շատ հեղ նոյն իսկ հասարակ դրախօս մըն է . և դոնէ Շիրվանդադէ շատ լաւ հակցած պէտք է ըլլայ ասիկա , ինք որ տխուր բախտը ունեցած է իր ամէնէն գեղեցիկ դործերը բզբտուած անանկու այն տեսակ դրախօսներու ձեռքին մէջ , որոնց ճաշակի գոհակութիւնն ու գրականութեան մասին ունեցած թիւր հասկացողութիւնը հէքեաթունակ ու ցնորեցուցիչ համեմատութեանց հասած են :

Տակաւին նոր նոր՝ Մեակ թոյլ տուած էր ո՛ր և է բժիշկի մը որ տխմարութիւններուն ամէնէն շնականալը կարէ կարտէ Շիրվանդադէի վերջին թատրերգութիւնը՝ «Արմնուէին»՝ և տեսակ մը ապշեցուցիչ յաւակնութեամբ արուեստի գործէ մը պահանջէ միմիայն այն տեսակ յատկութիւններ որոնք հազիւ թէ կարենային յարմարիլ զուտ ակադամութեան նուիրուած մասնագիտական գլըուած քննրու : Ասիկա առիթ մը եղաւ սաղանդաւոր գրագէտին՝ ճշգրիտ կերպով մը սահմանելու այն բախտը որ կողկասի մէջ ընդհանրապէս կը վիճակի արուեստի գործերու . — «... Արուեստներ , թատրոն , գեղեցիկ գրականութիւն մեր մէջ այն հանրամասնելիլ գլուխներն են , որոնց վրայ ամէն մի սափրիչ ունի իրաւունք իր ամելին փորձելու : ... Խօսքս այն ինտելիգէնցիա կոչուած տիպլոմաւոր կամ ոչ տիպլոմաւոր ամբոխի մասին է , որ սովորութիւն է դարձրել ամէն բանի մէջ իր քիթը

խտնելու և ամէն բանի վերաբերմամբ հեղինակաւոր լելու գործածելու : Այդ ամբոխը իր մտաւոր սահմանափակութեան մէջ երբեմն այնքան հեռու է գնում , որ չի ուզում մի բողբէ անգամ խորհել , թէ արուեստների մասին ևս խօսելու և դատելու համար հարկաւոր է ունենալ որոշ պատրաստութիւն և զարգացում , թէ գեղեցիկին ըմբռնելու , մանաւանդ գնահատելու համար , բացի դրանից , պէտք է ունենալ և՛ ճաշակ : Մի բան , որ արւած է ոչ ամէնքին : Այդ ամբոխը խղճի ամենայն անդորրութեամբ և գոհակութեան ամենայն յանդգնութեամբ մի կոպիտ կացին ձեռքին , ճիգն է անում խուժել մեր աղքատիկ թատրոնի և գեղեցիկ գրականութեան , մեր նորածիլ արուեստների փոքրիկ անդատանը և աջ ու ձախ ջարդոտել ծաղիկներ , որոնց հօտն զգալու ճաշակից դուրի է (Հորիզոն , 1 Փետր . 1911)» :

Ռուսահայ «ինտելիգէնցիա»ն անշուշտ ունի նաեւ իր յարգելի ու միտթարական բացառութիւնները : Բայց իր մեծագոյն մասին գլխաւոր թերին եղած է միշտ այդ ճաշակի պակասը զոր Շիրվանդադէ կը հաստատէ այնքան ցաւազին սողերով : Հանձարն ու ճաշակը միայն Գեղեցիկով կրնան իրար գտնել և իրարու հաղորդուիլ . ճաշակը նոյնքան գեղեցիկութեան գործ է որքան յղացումը : Եւ ճիշդ այդ գեղեցիկին զգայութիւնը կը պակսի ուստի սահայ մտաւորականութեան ստուարագոյն մասին . չի կրնար դայն ըմբռնել , որովհետեւ չի կրնար

զգալ : Բառի մը ընտրութիւնը, ոճի դարձուածք մը, մտածումը արտայայտելու եղանակ մը, նկարագրութեան ձեւ մը, պարզ ոչինչներ են, բայց նաև Արուեստն են : Եւ իրօ՛ք ճաշակ ունենալ պէտք է հասկնալու և սիրելու համար զեղեցկի այն անսահման ու դժուարին հետախուզութիւնները, որոնց արդիւնքն են յաճախ այդ ոչինչները :

Բայց բոլոր ասանք «հասնօսի զալմաղալներ» են մեր ուռւսանայ եղբայրներուն համար. անոնք երբեք չեն կրցած ըմբռնել արուեստին դերը. ամենաքարձր գեղարուեստական գործն իսկ իրենց աչքին զուրկ է նշանակութենէ, երբ չունի որոշ «տենդէնցիա», երբ չի հալիր օրուան անցողիկ հարցերուն. նոյն իսկ այն արուեստի գործերը որոնք քիչ շատ «տենդէնցիօզ» են, միայն ու միայն այս վերջին հանգամանքով ուշադրութեան կ'արժանանան, և արուեստը նորէն կը մնայ լքուած ու արհամարհուած : Իժիշկը կը յամառի ակտաբանութիւն վնասել անոր մէջ, փաստաբանը՝ իրաւաբանութիւն, ելմտագէտը՝ տնտեսագիտութիւն, ընկերաբանն ու տատուածաբանը՝ իրենց դաւանած վարդապետութիւնները, և խեղճ հեղինակն ալ ի զուր ճաշակի տէր մարդ մը կը վնասէ իր շուրջը, քիչ մըն ալ գնահատուած տեսնելու համար իր արուեստի ճիգը, իր գեղեցկի հետախուզութիւնը, գլխաւոր գոյութեան իրաւունքները իր աշխատութեան :

Կովկաս գտնուած միջոցիս, անգամ մը բախորդ ունեցայ զրասէր երկտասարդներէ բաղկացած խում-

բի մը խառնուելու : Կը խօսէինք Ահարոնեանի մասին, և այդ անուշիկ աղաքը, համբուրելի սուրբատութեամբ մը, կը վճռէին թէ Օսմ. Սահմանադրութեան հոչակումը, հայկական հարցին հետ վճացուց նաև Ահարոնեանի նշանակութիւնը. չէ՞ որ անոր գործերուն գլխաւոր «տենդէնցիօզ»ն էր թրքահայ տառապանքը : Յայտնի կ'երեւար թէ հոյակապ արուեստագէտը որ կայ Ահարոնեանի մէջ, բնաւ չէր կրցած զիրենք յանկուցանել. Ահարոնեան՝ միայն իր «տենդէնցիա»յով բան մը կ'արժէր իրենց աչքին, և հիմայ որ այդ «տենդէնցիա»յին ազդելը չքացած կը կարծէին, չէին վարաներ չքացնելու նաև արուեստագէտը, մեր ցեղին ամէնէն թանկագին ու պաշտելի պարծանքներէն մէկը : Ընդդէմ սակայն որ ճաշակ ունենալ պէտք էր այդ պարծանքը ըմբռնել կարենալու և սիրելու համար :

Նոյն բանը պատահած է նաև Շիրվանզագէի : Իր ամենալաւ գործերը, ինչպէս «Արթիսթը» և «Յաւագարը», բնաւ հետաքրքրութիւն չեն յարուցած. մամուլը ոչ իսկ զբաղած է անոնցմով. այդպէս անտարբեր մնացած է նաև Շիրվանզագէի գեղեցիկ գլուխ-գործոցին՝ «Քասա»ին հրատարակութեան առթիւ : Բայց երբ լոյս տեսած է «Արտէն Դիմաքսեան»ը, որուն մէջ քիչ շատ «տենդէնցիա» կար, և որ սակայն իբր գեղարուեստական գործ անհամեմատ կերպով թոյլ է միւսներէն, աճազին թուով յօդուածներ գրուած են :

Տակաւին աւելի վասն ալ ըրած են իրեն :

«Վարդան Ահրուսեան»-ի առաջին մասը նոր հրատարակուած էր Լուսաչի մէջ, երբ հայ գրական մը ուստական թերթի մը մէջ գրեց թէ «Հեղինակը, ինքզինքը Լեւոնական զարգացման տէր ցոյց առլու համար, Լեւոնական բառեր կը գործածէ»։ Մինչդեռ այդ վէպին մէջ ոչ մէկ Լեւոնական բառ գործածուած եր ուղղակի հեղինակին կողմէ։ Միայն՝ գործող անձերէն մէկը, իր հմտութեամբ քեռորդին հիացնելու համար, երբեմն ուսուերէն բառեր կը խտտներ իր խօսակցութեան։ Արդէն Շիրվանզադէ միշտ արտակարգ հոգ տարած է կատարելագործելու իր ոճը, և այսօր լաւագոյն հայերէն գրողներէն մէկն է Կովկասի մէջ։ Բոցց գրական խօսք այնքան ախմար էր որ չէր կրցած վէպին տնձնաւորութիւնը զանազանել հեղինակին անձնաւորութենէն։

Ասկէ աւելի ազդեցուցիչ բան մը կը գտնեմ բարեկամը մը նամակին մէջ. — «Երբ «Նուրիսէ»-ն զրեց և ձեռագիրը ոչ սքի ծանօթ չէր, միայն լուր էր տարածվել թէ պիտի ներկայացուի, Մշակի խմբագրատան մէջ վաղօրօք պատրաստվում էին քարկոծել իւր գործը։ Նոյն լրագիրը քսան տարի է աճա հզնում է մեր սիրտկան Շիրվանզադէին խեղդել մի բաժակ ջրի մէջ, և, ինչպէս տեսնում էք, դեռ չէ կարողացել խեղդել։ Թերեւս մը քիչ էլ իւր բնաւորութիւնն է մեղաւոր, որ ուստայ մամուլը միշտ անարդար է եղել դէպի Շիրվանզադէն և միշտ հալածել է նրան։ Հօրիցը ժառանգե-

լով անպայման անկեղծութիւն, նա երբեք չի քաշուել ճշմարտութիւնն ասել մարդկանց երեսին։ Նա չի շոյել, չի կեղծել, ոչ մի կուսակցութեան չի յաբել, զուտ գրականութիւնը համարելով բարձր ամէն ինչից, և՛ կուսակցութիւններից, և՛ մամուլից, և՛ դպրոցից, և՛ թատրոնից, և՛ նոյն իսկ եկեղեցուց։ Նա միշտ քննադատօրէն վերաբերվել է դէպի կրտսերը և դէպի մարդիկ։ Գրականութեան ապօքինի գաւակներին նա ցոյց է աւել իրանց տեղը. անքանքարին հալածել է, և աճա տարիների ընթացքում կազմվել է թշնամիների մի աճալին վոճմակ՝ որ չի դադարում նրան խայթել և պէտք է դեռ խայթի մինչև մահը։ Սակայն վաղուց է որ նա անդայ է դէպի այդ խայթոցները։ Նա ատու էր յաճախ թէ երջանիկ է մի բանով, այն է որ իւր հակառակորդների մեջ չկայ եւ ո՛չ մի սաղանդաւոր մարդ»։

Ինչպէ՞ս չարհամարէր այդ տեսակ մամուլի մը և այդքան բարեխիղճ !! գրականներու կարծիքը, և իր գոհացումը միայն ինք իր մէջ չփնտտէր։ Մէկ միտթարութիւն միայն, և առ ալ՝ ուստական մամուլին շուայլած խրախուսանքն ու պաշտպանութիւնը։ Օտարը աւելի լաւ գիտցած է գնահատել զինքը, քան բուն իսկ Հայը։

Այս տատիճան տմարդութեամբ անիրաւուած հայ գրողը՝ որ մը Թիֆլիսի մէջ կը հանդիպի իր հայրենակիցներէն մէկուն, մանկութեան ծանօթ մը։ Տասնըհինգ տարի մը կար որ ծննդավայրէն հեռա-

ցած էր : Շատ բնական հետաքրքրութեամբ մը կ'ուզէ գիտնալ թէ այդքան երկար տարիներու ընթացքին իր համբաւէն մաս մը բան ալ մինչև ծննդավայրը հասած էր :

Հիասթափուած նաև այդ կողմէն : Հայրենակիցը ո՛չ միայն ոչինչ լսած էր իր զրական գործունէութեան մասին, այլ նոյն իսկ չէր գիտեր թէ ի՞նչ գործով կը զբաղի :

— Բարեւ, ա տղայ, կ'ըսէ իր բնիկ բարբառով, դու Մինասի տղան չե՞ս :

— Հրամանքս, Մինասի տղան եմ, կը պատասխանէ Շիրվանդադէ նոյն բարբառով :

— Հի՛նչ ես անում իտակ, հի՛նչ բանի ես :

— Գրում եմ :

— Միրզա՞ ես, ո՞ր դափթարխանում (զրազի՞ր ես, ո՞ր գրասենեակը) :

— Միրզա չեմ, գրող եմ :

Շամախեցին՝ ապշահար՝ Շիրվանդադէի երեսը կը նայի, ոչինչ հասկցած ըլլալով այդ «գրող» բառէն :

— Մարդ կայ որ դերձակ է, կ'ըսէ, մարդ կայ որ կօշկակար է, կամ նալբանդ, փափաղչի • քո սանահաթի անձն հինչ է :

Շիրվանդադէ, հայրենակցին տղիտութենէն զուարճացած, բոլորովին կը շփոթեցնէ զայն՝ պատասխանելով •

— Վիպասան եմ :

— Վիպասանը հի՛նչ ա անում :

— Վիպասանը աղջկան սիրահարեցնում է տղայի վրայ, տղային աղջկայ վրայ, յետոյ նրանց նշանում է, պսակում. չի՞ն հաւատում միմեանց, բաժանում է նրանց, ուրիշի հետ է պսակում...

— Եալա՛չ, եալա՛չ, կանգնի՛ր, կ'ընդհատէ Շամախեցին, հասկացայ, մօցիքուլ ես, զարանգիլի, միջնորդ :

Ու կը յարէ՝ գլխուն զարնելով և ցաւազին շեշտով մը աւաղելով •

— Վա՛յ քո հօրը տունը չքանդուի, տղա՛յ, էլ գործ չկա՞ր որ զնացիր զարանգիլի դարձար • հեռո՛ւ, հեռո՛ւ մեզանից :

Դառնապէս վշտացած, կը հեռանայ կ'երթայ, սա տխուր համոզումը տանելով իրեն հետ թէ իրենց նշանաւոր Ուստա Մինասին տղան արհեստներուն մէջ ամէնէն խայտառակը ընտրեր է իրր ասպարէզ :

Շիրվանդադէ ի՞նչ կը մտածէ այդ միջոցին • Թերեւս ոչ իսկ մտքէն կ'անցընէ մեզադերել այդ պարզամիտ մարդը, խորհելով թէ անկէ անհունապէս աւելի զարդացած ուստահայ մամուլը քիչ անգամ աւելի խելօք գնահատութեան մը ենթարկած էր իր զրական գործը :

★

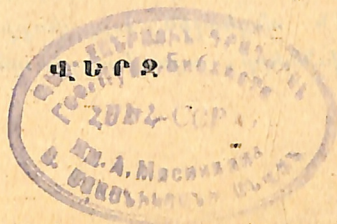
Հիմայ հատուցման ժամն է արդեօք • պիտի դադրի՞ն անցեալին այդ փոքրօգութիւններն ու քսութիւնները, այն փառքի տօնոյթին առջև զոր

համակիրներ կը սարքեն բաղձավատտակ վարսեալին ի պատիւ : Գտնէ այս նուիրանի տախտիկը պիտի յարդէն իր հակառակորդները, աննկնդ ու արժանի համակրութեամբ մը մեծարելու համար տալանդաւոր Յոբելեարը, որ ինքն իսկ պատիւ մըն է իր ցեղին :

Յուսողը սնուչ է, կը յուսանք մննք ալ սըրտանց, կը յուսանք մանաւանդ այն պատճառաւ որ իրենց ամէնուն ալ աջակցութիւնն ու ջանքերը անհրաժեշտ են այս մեծվայելուչ հանդիսութեան տալու համար իր բուն, իր բաղձալի նշանակութիւնն ու զերը :

Բառերը երբեմն առանձինն անկատար իմաստ մը միայն կ'արտայայտեն : Այդպէս են նաև «ուսասանայ» և «թրքահայ» բառերը : Բայց երբ զանոնք իրարու կը կցենք միացման-գծով մը, աւելի զօրուոր, աւելի համադրական ու կատարեալ իմաստ մը կը զոյանայ անոնցմէ :

Մեր բաղձանքն է որ Շիրվանդադէի յորեկանը այդ միացման-գիծը ըլլայ մեր ցեղին երկու հատուածներուն միջև, և անոնց անկատար իմաստները իրարու ձուլելով զոյայնէ այդպէս զօրեղ, համադրական ու կատարեալ իմաստ մը, — Հայութեան իմաստը, — այնքան սիրական մեր սրտին ու հոգւոյն :

1593
1594
1595

2013

